

irányban továbbgondoló alkotói szemlélet, amelyhez képest csupán másodlagos jelentőséggel bír a két világháború közti esztétikai igényeknek megfelelő art deco enteriőr.

Hiába írunk építészettörténetet, ha az építészeti értékörzés mögött nincs élő gyakorlat és lelemény. Goethe fogalmazta meg ezt találón, amikor a római Forumot egy felékszerezett ravatalhoz hasonlította, amely a múlt népszerűsége folytán könnyű megélhetést hoz egy önállótlanágban szenvedő kornak. Az önállóság ma is komoly kihívást jelent, hiszen annyi a vizuális és elméleti behatás, hogy különös nehézséget okoz a mindenféle csápoló tekervények lehámozása a lényegről. A szabadságot mégsem a teljes függetlenség jelenti, hanem a lényegtől mint szálfá-tengelytől való meghatározottság felfedezése.

A lényeg az építészetben nem transzcendentális idea, hanem kézzelfogható szükség, szándék és építőkedv. A mesterség, amely kiműveli a művelőjét. Nem hatástalan értekezés az építészeztől, hanem az eredendő gyakorlati képesség, amelynek segítségével az ember ösidők óta gondolkozva konstruál. Amíg az építés mögött nincsen a helyben fellelhető erőforrások és szaktudás alkalmazását kedvezményező politikai szándék, és a bürokrácia kedvét szegi a vidéki és városi közösségek építészandékának, addig a technológia uniformisával és az építészkutatás akadémiusságával szemben nem lehet alternatívát felmutatni. Erre világított rá Samuel Mockbee tevékenységével már 1998-ban és Steven A. Moore 2005-ben, a „regeneratív építészeztől” szóló nagyhatású esszéjében (ld. a szerző tanulmányát az *Utóiratban*). Olyan kiutat kerestek, amely egyszerre nemzeti és nemzetközi, utánozhatatlanul helyi és módszerét tekintve széles körben alkalmazható. Az építészet ideológiamentes, saját hangjának kérdése azóta több helyen a szakmai érdeklődés középpontjába került, melynek megválaszolása számunkra is időszzerű kihívás.

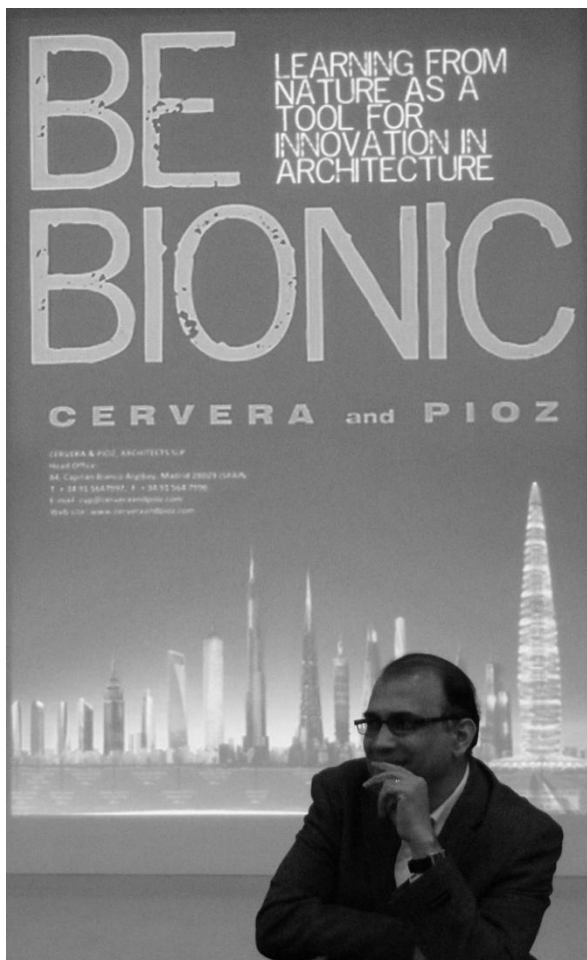

Klubház, Akron, USA. Építészet: The Rural Studio

Túl az én-építészetten | Határépítészet és regeneratív kilátások

Katona Vilmos, *Utóirat – Post Scriptum*, vol.12, no. 67 (2012), pp.3-6

Az AHRA (Architectural Humanities Research Association) kilencedik alkalommal szervezi kutatói szimpóziumát, amelyet idén a Robert Gordon Egyetem építészcampusza látott vendégül Skócia energiavárosában, Aberdeenben.¹ Az építészetet nyitott tudományként meghatározó konferencia választ keresett napjaink legélénkebben vitatott építészetelméleti kérdéseire. Nem csupán a szűken vett építészeti, hanem urbanisztikai, szociológiai és filozófiai kutatások is segítettek felvázolni egy új jövőképet az átalakulóban lévő szakma számára.

Quazi Zaman, a 9. Architectural Humanities Research Association szimpóziium elnöke a bionikus építészet portfóliója előtt

Új utak

Nem lehet már egységes korszellemről beszélni abban az értelemben, ahogyan Mies van der Rohe tette.² Nem hiszünk a feltétlen fejlődésben, sőt történelmi divergenciát élünk át. Szembesültünk a tudomány és technika lendületének megrekedésével, a gazdasági és társadalmi összeomlás intő jeleivel. A közelmúlt felfedte a nagy rendszerek sebezhetőségét. Nem csupán a természeti csapások, hanem a fokozódó szociális különbségek, a vallási és etnikai feszültség, a terror és a politika társadalmi elidegenedésének vészjósló jelensége is erre hívja fel a figyelmet.

Két út kínálkozik az új keletű problémák kezelésére: az egyik a társadalmi utópiák határmezsgyéjén, a másik a globális civilizáció periferiáján keresendő. Az előbbi értelmezésében megújulva él tovább Le Corbusier függőleges kertvárosának víziója, amely előre kapott az ún. bionikus építészetben. Biológiai ihletésű organikus megastuktúrák, új lakógépek tervei látnak napvilágot, melyek megújuló energiaforrást hasznosító erőműként is funkcionálnak.³ A nagyságukkal és műszaki kifinomultságukkal lenyűgöző tervekben az energetika új követelményei, a kapitalizmus reprezentációs igénye és a tökéletesen ellenőrzött társadalom utópiája egymásra talál. Az energiakapszulák kommunáinak életében a takarékoság mindennél fontosabb szabály, de a házirendet a fényűző beruházás eleve megsérti. Félő, hogy a takarékoság fedőneve lesz a globális társadalmi gépezet egy újabb ellentmondásának.

Ehhez hasonló kezdeményezések mutatják, hogy a társadalom ellenőrzöttségének és az emberi élet elgépiesedésének mértéke növekszik, miközben feloldódóban vannak a hagyományos társadalmi kötelek. A takarékoság és biztonság nevében soha nem látott technikai korlátokat állítanak az alkotó- és egyéni szabadság útjába, miközben a megalopoliszok miriádja karácsonyfaként égeti a kilowattokat az interkontinentális éjszakákban. Ezen ellentmondásoktól terhes tendenciától gyökeresen különbözik a másik út, amely az önszerveződő közösséget, a helyi anyagok és erőforrások felhasználását ösztönzi. Az anyagi korlátokból erőt merít közvetlen tevékenységével, míg a hiányokat hatékony tudással pótolja. Célja egy külső ideológiától mentes építészet, mely az élő mesterség teljességére tart igényt.

Régió és regeneráció

A hazai építészet regionalizmusról szőtt mendemondáival ellentétben az „ellenállás építészetének” framptoni tézise⁴ ma is aktuális, csupán tárgyalásmódja változott meg. Az esztétika elveszítette prioritását: többé nem formáról, karakterről és építészeti védjegyről vitatkozunk. Bár a *genius loci* meghatározásához⁵ elengedhetetlen a helyi karakter rétegeinek feltárása – melyek történelmi mélységében is olvashatóvá teszik a házat, az utcát, a várost –, az ilyen tanulmányok gyakran megrekednek egy külsőséges szinten. Megfelelnek arról, hogy e rétegek valamikor egy számunkra már nehezen, vagy egyáltalán nem dekódolható politikai akaratot manifesztáltak. A fal mint médium szerepe nem merült ki a dicsőséges korokat megidéző hivatkozások közlésében. Bár szerepéhez mindig is hozzátartozott a szimuláció,⁶ a politika nem csupán utalásként, hanem aktualitásként íródott beléjük. Ezt őrzi a terek, térszerkezetek,⁷ az építőelemek és a ház külső arculatának viszonya. E viszonyokat tisztázva beszélhetünk például őszinteségről, rafináltságról vagy külsőnről, és írhatjuk le a ház „viselkedését”. A ház ebből a szempontból antropomorf, hiszen egy bizonyos nyelvet „beszél”. Lényegében és felépítésében ugyanaz a nyelv szólal meg benne, mint az emberben.⁸

Az épületben manifesztált politika nem azonos a befektetői stratégiával, mert inkább egy átfogó társadalmi képet tükröz. A valóság megragadásának és alakításának szándékát rögzíti egy adott korban, melynek mikéntje különféle lehet. Vezetheti metafizikai idea, káprázat, ipari térhódítás, nemzettudat és más, amely elválaszthatatlanul beépül az épület szellemébe. Frampton hat pontja oldotta az építészetet hivatkozássá egyszerűsítő szemléletet, hiszen nem formai javaslatokat tett, hanem a hellyel összhangban lévő építőelveket rögzítette. Ezek az elvek egy már meglévő kulturális jelenség iskolapéldáinak megfigyelésén alapultak. Az olyan építészek művei, mint Luis Barragán, Tadao Ando, Carlo Scarpa vagy Mario Botta,⁹ Frampton szerint eleve magukban hordozták a globalizációra adható válasz lehetőségét. Nem bizonyítható, hogy az összegyűjtött művek bármelyike ténylegesen ilyen politikai célzattal készült-e, Frampton mindenesetre meglátta bennük azt a közös jellemvonást (ti. a helyi értékekre és az avantgárdra egyaránt kihegyezett alkotói magatartást), amelyet azóta többfelé tudatosan, nagy következetességgel alkalmaztak.¹⁰ E válaszok előképet, lehetőséget jelentettek és jelentenek ma is egy politikailag is elszánt tervezésmódszertan kidolgozására.

2005-ben Steven A. Moore világított rá a kritikai regionalizmussal kapcsolatos disputák gyengeségére. Szerinte Frampton csupán vázlatot írt egy épületesztikáról folytatott akadémiai vitához. Moore kritikát gyakorolt az „ellenállás építészetének” mind módszere, mind hatékonysága fölött. Frampton nézőpontját túl modernnek tartotta, amely arisztokratikusan, a célközönség aktív részvétele nélkül¹¹ kívánja meghatározni az építészet jövőjét, miközben nem foglalkozik kivitelezhetőségének feltételeivel. Moore szerint a globalizációval szembeni alternatíva felállításához nem elégséges egy-egy kiragadott példa formai elemzése, az esztétikai minőség kérdése.¹² Nem elég a hely ihletése, a hagyomány építészeti interpretációja, mert a regionalizmus gondolata ennél mélyebben gyökerezik: a helyi értékek felmutatására alkalmas társadalmi erőben, a helyi építőtevékenységet szorgalmazó politikai szabadságban és akaratban.

A közösségek önrendelkezését korlátozó bürokrácia kaput nyit a jellegtelen építészeti megoldások előtt. Ennek csupán az egyik összetevője a szükségtelenül importált építőanyag és technológia. Nagyobb gondot jelent, ha az építész csupán felhasználóként tekint megbízóira és így alkalmatlan a velük való párbeszédre. Az építész/megbízó jellemző viszonya napjainkban a Sherry Arnstein által 1969-ben felvázolt társadalmi létra¹³ legalsó fokozatain, vagyis az „tájékoztatás”, a „terápia” vagy a „manipuláció” szintjén stagnál. Általában nem tapasztalható kellő törekvés arra, hogy a tervezési folyamatba bevonják a megbízó helyi közösséget is. Ennek oka a szakma túltelítettségéből származó megfeszített verseny, amely nem hagy időt az igények körültekintő felmérésére és a terv kiérlelésére.

A helyi kezdeményezések korlátozása egyet jelent annak a természetes találékonyságnak az elutasításával, amely az áru- és információcsere forradalmáig mindenütt a természetes eszközökkel elérhető legjobbra törekedett. A helyi technológia hatékonyságát és alkalmazkodóképességét legvilágosabban a népi építészet mutatja, amely korlátainál fogva mindig is a helyben fellelhető nyersanyagokra, építőhagyományra és szaktudásra alapozott. Kevés szervezettebb és szabad elhatározásából egységes építészeti entitás lelhető fel, mint a forrásait közvetlenül hasznosító¹⁴ és építőkedvét megőrző falu. Az információ szabad áramlásának korában azonban a nemzetközi óriásvállalatok többé nem érdekeltek a tervezési helyszín adottságainak az elégségesen túlmenő felmérésében, ide értve a megrendelő igényeit is. Ezzel elveszítik a helyszín alapos megismerésének lehetőségét, és elesnek a hely által felkínált *sui generis* technológia¹⁵ ajándékától.

Fenntartható fejlődés nehezen képzelhető el olyan körülmények között, ahol az építőközösség fejletlen szinten áll. A fenntarthatóság az individuális lakóegységek telepítésénél magasabb építészeti szervezettséget igényel, amelynek alapja az „urbánus építőrítus” (urban ritual) és a „tevékeny kölcsönösség” (interaction),¹⁶ amely hosszú távon nemcsak a közösség összetartozásának érzetét erősíti, hanem már önmagában is identitást hordoz.¹⁷ Tévfúton járunk, ha a hely szelleme után kutatva csupán az építés eredményét (a házat vagy a települést) vennénk számításba, hiszen a minőség már a tervezéskor, az építés ideje alatt eldőlt. A ház entitása e folyamatoktól elválaszthatatlan; az építőközösség kollektív emlékezetét a közös értékrend fejlettsége alapozza meg. A közösség elsődleges forrása az újjáépítésnek és a fenntartható fejlődésnek,¹⁸ de ugyanilyen fontos a helyben fellelhető erőforrások fölötti szabad rendelkezés, azok gondozásának és fejlesztésének joga is. E két feltétel együttes teljesülése esetén beszélhetünk regeneratív építészeletről.

Nőközpont, Rufisque, Szenegál. Építészet: Hollmén Reuter Sandman Architects

Katakлизma és anti-esztétika

A regeneratív építészet nemcsak a fenntarthatóság koncepcióját foglalja magában, hanem az újjáépítés szándékát is. Mit jelent ez utóbbi korunkban? Egyrészt a sűrűsödő, egyre elsöprőbb természeti és társadalmi katasztrófák utáni helyreállítás, másrészt a globális civilizáció gyűrűjén kívül eső, elszegényedett régiók lehetőségeit. Mindkettő köztes terek láncolatából épül fel, amelyek kívül esnek az általunk lakott civilizáció számára olvasható jelek világán. Mindkettő „terrain vague”, olyan meghatározhatatlan tér, amelyet kivet magából az általunk ismert, gyorsuló ütemben pulzáló kor.¹⁹ Érdektelenek, így van bennük valami állandó, megfoghatatlan, „időleges végtelenség”. A térnek és tömegnek olyan vegyes ősmasszívumai, amelyek ugyanarra a „térvágásra” (Raumen) várnak, mint egy „rejtekkutakkal” (Holzwege) telirótt erdő. E bizonytalan ősmasszívum sorsa, hogy csapást vágjanak benne, és az irtás tisztássá bővüljön az emberi élet befogadására.²⁰ A meghatározhatatlan terek bizonytalanságukkal, kivettségükkel hívogatóak. Megelőzik a *horror vacui* élményét is, hiszen téren és időn kívüli ürességük az ezekhez kötődő bizonyosságon és nem a fizikai téren vágott rés. E bizonytalanság elviselhetetlensége mindig is ösztönzőleg hatott az emberre, aki a szükségben rendet óhajtott magának. Talán ez az oka a kiterjedt rozsdadóvezetek (drosscape)²¹ megrendítő erejének, az elhagyott ipari csarnokok szorongásokkal teli, de legalább annyira megindító vonzásának.

Ha Ignasi de Solà-Morales tanácsára hallgatunk, akkor el kell ismernünk a vonatkoztatási rendszerétől „megszabadult” világok új irányultságát, az esztétika iránti igényt.²² De ténylegesen az esztétika ad új fogódzót a káoszban? Megfigyelhetjük, hogy az olyan helyeken, mint Afrika bizonyos pontjai, a nyomor néhol valóban játékos kedvre sarkall. Ezt bizonyítani látszik a Hollmén Reuter Sandman Architects 2001-ben Rufisqueben (Szenegál) épült Nőközpontjának esete,²³ ahol a vörös falakba nyomott sörösüvegek zöld mintája egy új esztétikai minőséget képvisel. Kifejezi a közösség jókedvét, de megjelenik bennük az újrahasonosítás szándéka: a gondolat, hogy abból építsünk, amink van. De mit érne mindez, ha nem előzte volna meg a társadalmi kataklizmát túlélők szüksége, az igények világos megfogalmazása és az építőközösség szociálisan magas szintű munkája? Nem lett volna mód az épület esztétikai értékének felmérésére, ha előzetesen nem alakult volna építőközösség egy külvárosi szlőmből. A falak megkülönböztető vörös színe a ház befejezettségét hirdeti, amely kiemeli a nyersre hagyott lakóházak betonos környezetéből. A szenegáli régió településmagjának hagyományos formáját továbbvivő *ukumbi*-alaprajz üzenete az újrakezdés. Új centrum a periférián. Nem annyira a hagyományos, zárt udvaros alaprajzi elrendezés esztétikája, hanem az abban hordozott aktuális politikai töltet az, amely élővé teszi a finn tervezőcsoport által segített afrikai kezdeményezést.

Hasonló mondható el Anna Heringer és Eike Roswag Rudrapurban (Banglades) épült METI elemi iskolájáról (2006).²⁴ A külföldi építészek részt vettek a helyiek fizikai munkájában, és segítettek az építőközösség szerveződésében. Az épület esztétikai nívója nem a regionalizmusnak, hanem e közösség szervezett munkájának, a

hagyományos építésmód egységes alkalmazásának eredménye. Mindehhez az építők valóban helyi, regionális, mégsem regionalista gondolkozása vezetett. Az alkalmazott döngöltföld-technológia nemcsak elvont, szimbolikus kapcsolatba került a helyi közösséggel és építőhagyománnyal – mint a Rudolf Reitermann és Peter Sassenroth által tervezett berlini Megbékélés-kápolna (2000),²⁵ vagy Martin Rauch egyéb, vorarlbergi vályogházai²⁶ esetében –, hanem a regeneráció valós alapjává vált, amely a technológia munkaigényességéből adódóan szociális jelentőségre tett szert. A hasonló építőközösségek politikai függetlensége egyenesen arányos a munka hatékonyságával. Az egymásra utaltság és a helyi erőforrásoktól való meghatározottság egy valódi régió létrejöttéhez vezethet, amennyiben megőrzi függetlenségét a globális piac érdekeitől.

Figyelmünket amiatt fordítjuk a globális civilizáció határmezsgyéi felé, mert anyagi és társadalmi korlátaiknál fogva nem vevők az túlfinomodott építéstechnológiára és az egységtermékre. A periférikus régiók abban a kivételes helyzetben vannak, hogy függetleníthetik magukat mind az eladható építészettől, mind az eladható építészetelmélettől. Nincs gondjuk az építészeti média formalizmusára és a tervezésemélet körül zajló fogalmi vitákra, ezért önmagukat adhatják. A regeneráció szükségszerűen eredményezi az építészet funkcionális voltát, a takarékoskosságot, a fenntarthatóságot, hiszen teljes egészében környezetének humán- és természeti erőforrásaira támaszkodik. Külső elvárásoknak nem akar megfelelni. Emiatt, és nem az avantgárd „utóvédharc”²⁷ miatt válik áttetszővé, ellenállóvá.

Népszerűségében kevés társadalmi aktivizmus versenget Samuel Mockbee lelkes diákjainak munkájával az egyesült államokbeli Alabamában. Mockbee és az általa vezetett The Rural Studio olyan célterületeket választ gyakorlókai számára, ahol az átlagos fizetésből élő amerikai polgárok képtelenek lennének fizetni a lakások magas törlesztő részleteit. A társadalmi összeomlás szélén álló elszegényedett településeken a Studio által évről évre megszervezett 20K House Project mindössze húszezer amerikai dollárból lakható otthonokkal ajándékozza meg az arra rászorulókat. Egész telepek épülnek a másképpen hajléktalanságra ítétek számára. A könnyűszerkezetes házakat hasonló sémára szerkesztették, mégis tetszés szerint variálhatók. Nincs két egyforma épület, de formailag és szerkezetiileg összeköti őket az építést megkönnyítő modulrendszer. E belső kohézió nem előzetes esztétikai megfontolás eredménye, hanem a hatékony kivitelezés igényéből származó egyszerű következmény. Ugyanez mondható el az Akronban épült klubház (2007) könnyűszerkezetes dongaboltozatáról, és a newberni önkéntes tűzoltóállomásról (2004) is. E munkákban a közösség és a tevékeny tanulás igénye eredeti módon találkozik egy szabad társadalom kirajzolódó képével.²⁸

METI School, Rudrapur, Banglades. Építészek: Anna Heringer és Eike Roswag

Jövőkép

Az építészeti identitáskeresés példái tovább bővíthetők, de az esztétikai, vagy formalista alapon tett válogatást meg kell különböztetni a helyi kezdeményezések eredményeitől. Az utóbbi az építészet fenomenológiai lényegét, entitását a tevékeny munkában, az épület realitásában ragadja meg, mivel tisztában van az építésnek, mint megismerésnek hagyományos szerepével. E megismerés középpontjában az építészettről szerzett *a priori* tudás áll, amely nem transzcendentális idea, hanem szükségszerű, abszolút bizonyos és elvileg mindenki számára érthető.²⁹ A globális civilizáció perifériájára szorult társadalmak életében eleve adott az egymásra utaltság, amely a közvetlenül megszerezhető tudásra irányítja a figyelmet. A közösen szervezett munka és a helyi erőforrásokkal való szabad rendelkezés lehetősége jelenti azt az alapot, amelyre a helyi építészeti karakter épül. Nem válhat előzetes formai kritériummá, mert az építőközösség független entitásának következménye. A hely szelleme nem utalás, hivatkozás vagy interpretáció, hanem valóság, élő építészeti emlékezet.

- ¹ 9th AHRA Research Student Conference. Emerging Boundaries of Research Principles & Praxis. Scott Sutherland School of Architecture, Robert Gordon University, Aberdeen, 2012. május 19-20. Hozzáférhető: <http://www.ahra-architecture.org/events/details/9th_ahra_research_student_conference> [Utolsó belépés: 2012. május 30.]
- ² Rohe, Mies van der: Építőművészet és korakarat (1924). In: Kerégyártó Béla (ed.): *A mérhető és a mérhetetlen. Építészeti írások a huszadik századból* (második, bővített kiadás). Typotex, Budapest 2004, pp.76-79.
- ³ A bionikus építészettel Javier Pioz (Cervera&Pioz Arquitectos, Madrid) ismertette a konferencia epilógusában. Bővebben ld.: <http://www.cerveraandpioz.com/bionic_v.htm> [Utolsó belépés: 2012. május 30.] Ld. még: Baldellou, Miguel Angel, és mások.: *Arquitectura fin de siglo. Arquitectura*, no. 320 (1999), pp.8-67, különösen pp.64-67.
- ⁴ Frampton, Kenneth: Kritikai regionalizmus: az ellenállás építészetének hat pontja (1983). In: Kerégyártó Béla (ed.): id. mű, pp. 292-305.
- ⁵ Norberg-Schulz, Christian: *Genius Loci. Towards a phenomenology of architecture*. Academy Editions, London 1980, pp.170-180.
- ⁶ A tektonika vonatkozásában erről ld. Katona, Vilmos: Reconsidering the tectonic. On the sacred ambivalence of the tectonic in the light of Martin Heidegger and relevant theoretical studies on architecture. *Periodica Polytechnica-Architecture*, vol. 41, no.1 (2010), pp.19-25.
- ⁷ A tér politikai dimenzióját lényegre törően fejti ki Lefebvre, Henri: *La production de l'espace*. Anthropos, Paris 1974, pp.33-35, 39-43.
- ⁸ Heidegger, Martin: Építés Lak(oz)ás Gondolkodás (Schneller István ford.). *Utóirat – Post Scriptum*, vol.3, no.12, pp.28-29.
- ⁹ Frampton, Kenneth: Kritikai regionalizmus – modern építészet és kulturális önazonosság. In: uő: *A modern építészet kritikai története*. Terc, Budapest 2002, pp.412-430.
- ¹⁰ A kritikai regionalizmus Turányi Gábor, Ferencz István és Nagy Tamás nevével fémjelzett hazai építészeti a 8. „Next” Velencei Biennálé (2002) magyar pavilonja a megtalált saját arculat jegyében prezentálta. Ezzel kapcsolatosan ld. Sulyok, Miklós: Magyar építészet Velencében. *Európai Utas*, vol.12, no.3 (2002), pp.62-64; továbbá Sulyok, Miklós: Ferencz István, Nagy Tamás és Turányi Gábor építészete. *Építészfórum* (2002. július 24.). Hozzáférhető: <<http://epiteszforum.hu/node/4603>> [Utolsó belépés: 2012. május 30.]
- ¹¹ A modern mozgalom arisztokratikus szelleme elsősorban Le Corbusier gondolkozására jellemző, ld. uő: *Új építészet felé. A szem, amely nem lát* (1923). In: Kerégyártó Béla (ed.): id. mű, pp.31-42, különösen p.41. Itt Corbusier kifejti, hogy az intellektus számára vizuális harmóniát teremteni a művész zseni dolga. Ezzel szemben Walter Gropius az ember természetes alkotókedvének felkeltésére törekedett. Olga Adams óvodai foglalkozásokat dolgozott ki a lakókörnyezet szabad alakításában való aktív részvétel ösztönzésére. Ld. Gropius, Walter: *Apolló a demokráciában*. Corvina, Budapest 1981, pp.22-26.
- ¹² Moore, Steven. A.: Technology, place, and nonmodern regionalism (2005). In: A. Krista Sykes (ed.): *Constructing a new agenda. Architectural theory 1993-2009*. Princeton Architectural Press, New York 2010, pp.365-384.
- ¹³ Arnstein, Sherry R.: A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of planners*, vol.35, no.4 (1969), pp.216–224.
- ¹⁴ Istvánfi, Gyula: *Az építészet története. Őskor, népi építészet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1997, pp.139-190.
- ¹⁵ Moore, Steven. A.: id. mű, pp.379-381.
- ¹⁶ Sennett, Richard: *The Conscience of the Eye. The Design and Social Life of Cities*. W. W. Norton & Co., New York 1992. Megjegyezzük, hogy az „urban” angol kifejezés minden szervezett települési szintet magában foglal, így az „urbánus” nem csupán a városi léptékre vonatkozik a magyar fordításban.
- ¹⁷ Pallasmaa, Juhani: Space, Place, Memory, and Imagination. The Temporal Dimension of Existential Space. In: Marc Treib (ed.): *Spatial Recall. Memory in Architecture and Landscape*. Routledge, New York–London 2009, pp.16-41.
- ¹⁸ Grillo, Michael. C. – Teixeira, Miguel A. – Wilson, David C.: Residential satisfaction and civic engagement. Understanding the causes of community participation. *Social indicators research*, vol.97, no.3, pp.451-466.
- ¹⁹ Solà-Morales, Ignasi de: Gyenge építészet (1987). In: Kerégyártó Béla (ed.): id. mű, pp.310-318.
- ²⁰ Heidegger, Martin: A művészet és a tér. In: Pongrácz Tibor (ed.): „...költőien lakozik az ember...”. T-Twins, Budapest-Szeged 1994, pp.211-217.
- ²¹ Berger, Alan: Drosscape. In: Charles Waldheim (ed.): *The landscape urbanism reader*. Princeton Architectural Press, New York 2006, pp.197-217.
- ²² Solà-Morales, Ignasi de: id. mű, pp. 312, 316-317.
- ²³ Hollmén, Saija, és mások: The strength of a woman. *Architecture plus*, vol.51, no.10 (2005), pp.26-29.
- ²⁴ Anna Heringer: Itineraire engage d'une architecte d'aujourd'hui. *Architecture d'aujourd'hui*, no. 381 (2011), pp.41-68.
- ²⁵ Welzbacher, Christian: Kapelle der Versöhnung, Berlin. *Deutsche Bauzeitung*, vol.135, no.11 (2001), pp.70-75.
- ²⁶ Ezek közül a közösségi szellemben épült batschunsi ravatali kápolna kivételt képez, melyet Stefan és Bernhard Marte tervezett 2002-ben.
- ²⁷ Frampton, Kenneth: Kritikai regionalizmus: az ellenállás építészetének hat pontja. In: id. mű, p.296.
- ²⁸ Mockbee, Samuel: The Rural Studio (1998). In: A. Krista Sykes (ed.): id. mű, pp.107-115.
- ²⁹ Hildebrand, Dietrich von: Mi a filozófia? In: Szalay Máttyás – Sárkány Péter (eds.): *Mi a fenomenológia? Szöveggyűjtemény a realista fenomenológiához*. Jel, Budapest 2009, pp.67-159.